



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Azizi, M.B.

Citation

Azizi, M. B. (2020, April 9). *Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/87275> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Azizi, M.B.

Title: Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Issue Date: 2020-04-09

Eindconclusie

In de inleiding van dit onderzoek heb ik erop gewezen dat men al lang, als bewoners van deze planeet, in een mondiale relatie tot elkaar staat. De gemeenschap van mensen heeft zich ontwikkeld binnen een steeds meer interdependente, maar culturele en politiek veranderlijke leefomgeving. Mondiale betrekkingen en wederzijdse afhankelijkheid zijn intrinsiek aan het contemporaine bestaan. Geen enkel mens staat buiten deze mondiale wederzijdse afhankelijkheid. Deze vaststelling leidt direct tot een volgens mij onvermijdelijk inzicht: er moet gezocht worden naar een verbreding van het begrip burgerschap wat recht doet aan deze contemporaine situatie. Daarom stel ik dat de notie van burgerschap een transformatie moet ondergaan en in een mondiaal perspectief geplaatst dient te worden, namelijk *wereldburgerschap*.

Slechts denken in termen van natie of lokale waarden en normen blijkt niet voldoende recht te doen aan de huidige mondiale relaties tussen mensen. Burgerschap dient dus meer te worden begrepen als een manier om in de wereld te staan. Ik heb betoogd dat er belangrijke redenen zijn om te claimen dat de menselijke samenleving zich, naast het beperkte model van natiestaten, een wereldburgerlijke vorm zou moeten aannemen. Hierbij moet benadrukt worden dat volgens mij niet gewenst is dat de wereldburgerlijke samenleving de soevereiniteit van natiestaten zou vervangen of zelfs maar zou verwateren. Ik wil de stelling verdedigen dat de toevoeging van mondiale vormen van burgerschap de afzonderlijke staten eerder zullen versterken doordat wereldproblemen op een rechtvaardige en succesvolle manier aangepakt kunnen worden.

Mijn onderzoek heeft plaatsgevonden in de spiegel van Afghanistan en Nederland. Hierdoor heb ik inzicht kunnen geven in de mechanismen van de globale wereld, de staten en de instituties, waardoor niet slechts de filosofische theorie naar voren is gekomen, maar ook de concrete praktijk en hoe die zich verhoudt tot de filosofische theorie. Afghanistan en Nederland zijn contrasterende samenlevingen met uiteenlopende sociale en politieke systemen, die betrokken zijn in de hedendaagse discussies betreffende vraagstukken van oorlog en vrede. Na de gebeurtenissen omtrent 9/11, die het politieke landschap in de wereld veranderd hebben, geeft de door de V.S. geleide invasie in Afghanistan, waaraan Nederland als klein land, deelnam en een belangrijke rol in speelde, duidelijke inzichten in de conditie van het politieke handelen en burgerschap. Zo leidde deze invasie, onder het mom van een *wederopbouw* missie, niet slechts tot een verslechterde situatie in Afghanistan, maar had ook gevolgen voor het Nederlandse politieke klimaat, bijvoorbeeld te zien in de kabinetscrisis van 2010. Dit heeft ons geleerd wat het betekent burger te zijn in deze samenlevingen en wat de belemmeringen zijn voor een wereldburgerlijke samenleving. Daarom heb ik deze twee samenlevingen in een mondiale context geplaatst, om inzicht te krijgen in de complexe hedendaagse mondiale ontwikkelingen, waar we gezien hebben dat geopolitieke belangen de

mondiale verhoudingen bepaald hebben, zonder recht te doen aan de wil van de ‘gewone’ burgers in de wereld.

In de inleiding van mijn onderzoek heb ik twee centrale vragen gesteld:

(1) *Wat zijn de rechtvaardiging en de mogelijkheidsvoorwaarden voor wereldburgerschap?*

(2) *Wat is de verhouding van wereldburgerschapsvorming tot het onderwijs?*

Om deze vragen te beantwoorden heb ik me verdiept in de ontwikkelingsgeschiedenis van burgerschap en wereldburgerschap. Voordat ik inga op de notie van wereldburgerschap, bespreek ik eerst de resultaten van mijn onderzoek over burgerschap en het belang van de natiestaat. Dit belang vloeit voort uit het gegeven dat natiestaatsvorming bijgedragen heeft aan de transformatie van onderdanen naar actieve burgers.

Burgerschap is geen natuurlijke gegeven. Het bestaat niet vanzelf en mensen worden niet geboren met een DNA voor burgerschap. Burgerschap heeft door de geschiedenis heen verschillende invullingen en betekenissen gekregen: het is een historisch contingent begrip.

In ‘Atheens burgerschap’ in hoofdstuk 2 heb ik aangetoond dat in de Atheense democratie het uitgangspunt van de maatschappij de familie-eenheid of *Oikos* was en dat naar dit idee ook de polis werd georganiseerd. Er was een onderscheid tussen burgers, vreemdelingen en slaven, die verschillende rechten en plichten hadden. Een Atheens burger was van het mannelijk geslacht, volwassen, vrij en van geboorte inwoner van Athene. Burgers hadden de plicht actief te zijn in het politiek-burgerlijke leven.

In het Middeleeuwse Europa kreeg burgerschap een andere invulling. Het was stedelijk van aard. Mensen die buiten de steden woonden, waren dus expliciet *geen* burgers. Ook de codificering van (burger)recht doet hier zijn intrede. Zo werd de macht om te handelen in gemeenschapszaken en om invloed uit te oefenen op anderen, vrij van de ingreep van een overheid, in de wet vastgelegd. In de vroege middeleeuwen was dit nog een privilege waar slechts enkelen een beroep op konden doen, maar in de late middeleeuwen werd het een wettelijk recht. Vanuit de middeleeuwse juristen kwam ons begrip van burgerschap als de juridische status van slechts diegenen die deel zijn van een staat voort.

Middeleeuwse personen in het algemeen zagen zichzelf als christenen en ze waren zich tot in bepaalde mate ervan bewust dat spirituele overwegingen een rol speelden in het vaststellen van het denken en de sferen van invloed van de temporele macht. Middeleeuwse politieke discoursen werden gevormd uit de veranderende relaties tussen het denken en instituties die vervolgens zowel de kerk als de staat structureerden, waarmee ze substantie en structuur gaven aan de spirituele en tijdelijke sferen van leven. Dit heeft überhaupt geleid tot de aanname dat er twee van zulke sferen waren, waar de kerk en de staat gescheiden maar met elkaar verbonden jurisdicties (rechtsmacht) hadden. Dit is echter geen scheiding van kerk en staat in de moderne zin, aangezien de kerk ten eerste haar eigen jurisdictie had en ten tweede dat de geloofskeuze geen individuele aangelegenheid was. (zie ‘Middeleeuws burgerschap’ in hoofdstuk 2)

In de Renaissance werd de *kenze* om samen onder een Wet te leven toegevoegd aan het begrip van stedelijk burgerschap. Het individu werd daarmee veranderd in een publiek persoon met bepaalde door de wet erkende rechten. (zie 'Burgerschap in de (Italiaanse) Renaissance' in hoofdstuk 2)

In de tijd van de Franse Revolutie zien we een verandering in de inhoudelijke betekenis van burgerschap. Burgerschap betekende het beschikken over lidmaatschap van een politieke gemeenschap met daaruit resulterende rechten en plichten, maar het werd ook de dominante identiteit van een natie die zich identificeerde met de staat. Citoyen(ne) was de *universele* titel voor alle Fransen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Middeleeuwen en de Renaissance waar de burgers plichten hadden tegenover de lokale gemeenschap, maar nog niet tegenover de natie. Het vereiste een actieve en toegewijde deelname aan de natiestaat, waarbij de staat expliciet verwachtingen stelt aan de burger, waardoor er een sterke band tussen burger en staat ontstond. (zie 'Burgerschap in de Moderniteit' in hoofdstuk 2)

Met de Franse Revolutie werd er een nieuw begrip van de natie geïntroduceerd, waarbij staatsburgerschap collectiviteit en soevereiniteit bevatte, wat het onvervreembare recht op(van) zelfbestuur impliceerde. Dit ging gepaard met de overgang van *onderdaan* naar *burger*, waarbij het volk de enige *legitimatiebron* van de staatsmacht werd. Op basis van de theorie van Gellner heb ik geconstateerd dat wanneer algemene sociale omstandigheden leiden tot een homogene, centraal ondersteunde cultuur, die gedragen wordt door de hele bevolking, er een sociale eenheid ontstaat, waarmee het volk zich wenst te identificeren: de natiestaat. Hiervoor is een centraal-georganiseerd onderwijssysteem nodig en een formele gemeenschappelijke taal, vastgelegd in schrift. Alleen dan kunnen wil en cultuur samenvallen met politieke eenheden: mensen willen politiek verenigd zijn met degenen die hun cultuur delen. Gellner definieert dan de staat als een institutie die zich bezighoudt met de handhaving van orde, maar bij de natie is hij voorzichtiger. Hij stelt dat een eenduidige definitie van de natie problematisch is, maar geeft toch een culturele en een voluntaristische definitie om zodoende een beeld te geven van wat het ongeveer kan betekenen. De culturele definitie gaat hierbij uit van gedeelde cultuur, en de voluntaristische definitie gaat uit van herkenning van anderen als toebehorend tot dezelfde politieke gemeenschap. Benedict Anderson stelt dat de natie gezien moet worden als een *verbeelde* politieke gemeenschap, verbeeld als begrensd en soeverein. Dit wordt mogelijk gemaakt door de boekdrukkunst en het printkapitalisme, aangezien dit ervoor zorgt dat er een gedeelde taal ontstaat, waardoor burgers zich kunnen identificeren met anderen en dus met een verbeelde politieke gemeenschap. (zie hoofdstuk 3)

De ontwikkelingsgeschiedenis van burgerschap en de rol van de natiestaat biedt ons nu de context om wereldburgerschap beter te begrijpen en te plaatsen.

Waar komt het concept wereldburgerschap (kosmopolitisme) vandaan? Het idee van wereldburgerschap is al heel oud. In de hele geschiedenis vinden we vele uitingen ervan. De betekenis van het concept verschuift echter doordat mensen er op verschillende manieren invulling aan hebben gegeven. Daarom is een antwoord op de vraag wat wereldburgerschap is, afhankelijk van wie, waar en wanneer een

antwoord op deze vraag gegeven heeft. De kennis van de wereld, in zeer algemene zin, bepaalt het wereldbeeld van een individu. Elke opvatting over wereldburgerschap omvat in feite de verhouding tussen mensen en de wereld en juist deze verhouding staat altijd in een nauwe relatie met bepaalde voorstellingen die mensen koesteren over het ontstaan, de compositie en het reilen en zeilen van de wereld.

Het ontwikkelingsproces van het kosmopolitisch bewustzijn is vooral afhankelijk van de mate van kennis en toegang tot informatiemiddelen over de wereld in het algemeen en menselijke gemeenschappen in het bijzonder. De menselijke soort verspreidt zich al tienduizenden jaren succesvol over de hele wereld. Van alle primaten is het alleen de menselijke soort gelukt om zich als migrant op alle continenten van de wereld te vestigen en zich aan te passen. De menselijke conditie is dus kosmopolitisch van aard.

Wat de historische ontwikkeling van het concept kosmopolitisme betreft, heb ik in hoofdstuk 2 gewezen op het belang van een ruimere historische blik die niet beperkt blijft tot een westers perspectief. In de westerse literatuur wordt bij het zoeken naar de oorsprong van kosmopolitische ideeën meestal de focus op de Griekse oorsprong en traditie gelegd. Hiermee wordt het kosmopolitisme dan teruggevoerd tot Diogenes van Sinope, met zijn befaamde antwoord op de vraag waar hij vandaan kwam: “ik ben een kosmopoliet”. Ondanks het gegeven dat Diogenes de eerste Westerse filosoof is die op een perfecte wijze expliciet uitdrukking gaf aan kosmopolitisme door zichzelf als wereldburger te betitelen, heb ik laten zien dat het een misvatting is om hem als de historisch eerste exponent van het kosmopolitische idee te bestempelen. Recente onderzoeken bekrachtigen dat het niet uit te sluiten is dat er voorheen in de wereld ook andere denkers op een dergelijk expliciete manier uitdrukking hebben gegeven aan het kosmopolitische idee. Mijn conclusie met betrekking tot de historische ontwikkeling van het idee wereldburgerschap is dat filosofische reflectie over de notie ‘wereldburgerschap’ zich niet mag fixeren op een eenzijdige Westerse of Oosterse oorsprong van het begrip, maar een beschrijving van de wereldwijde contexten moet bieden, waaruit deze ideeën zijn ontstaan. Dit doet beter recht aan de historische ontwikkeling van het kosmopolitisch bewustzijn. Uit deze historische blik valt te concluderen dat er geen afgebakende definitie van het concept mogelijk is, omdat de omvang en betekenis van wereldburgerschap door publieke interactie en interdependentie steeds meer verandert.

Wereldburgerschap kan alleen contextueel bepaald worden. Dit betekent dat deze notie zich niet in een lineaire of uniforme wijze ontwikkeld heeft, maar vooral een dynamisch en onvoorspelbaar karakter toont. Daarom is de ontwikkelingsgeschiedenis van het kosmopolitisme een complex van ideeën, waarvan de samenhang steeds opnieuw moet worden geïnterpreteerd. Zoals ik heb laten zien, was het klassieke idee van kosmopolitisme voornamelijk een ethisch-filosofische visie. (zie ‘Westerse én niet-Westerse bronnen’ in hoofdstuk 2)

Pas in de periode van Verlichting vond er een grote transformatie plaats, namelijk van een meer zuiver morele kosmopolitische oriëntatie naar een principe van juridisch kosmopolitisme. Dit betreft vooral

Kants moedige filosofische ontwerp van het idee *wereldburgerrecht*. Binnen de rechtstheoretische traditie voert Kant voor het éérs deze nieuwe derde dimensie op die een groot gevolg had voor het moderne denken over wereldburgerschap. Het innovatieve aan Kants kosmopolitische doctrine was het introduceren van drie gerelateerde, maar totaal verschillende niveaus van *recht* in de juridische betekenis van het woord: (1) naast het lokale staatsburgerrecht van mensen binnen een volk, en (2) het volkenrecht van staten in verhouding tot elkaar, stelde Kant een derde dimensie voor (3) die betrekking had op de politieke eenheid binnen een mondiale burgerlijke maatschappij. Het essentiële element in Kants project voor het hedendaagse denken over kosmopolitisme is dat Kant de vorming van een kosmopolitische orde in verband bracht met de afschaffing van oorlog in de wereld. (zie 'Burgerschap en wereldburgerschap in de moderniteit' in hoofdstuk 2)

Hoe utopisch zijn project ook lijkt, het blijft een realiseerbare utopie, waarvoor geen alternatief te kiezen valt, aangezien het de mogelijkheid biedt voor ons voortbestaan op de aarde, terwijl oorlog deze garantie niet kan bieden. Dit is volgens mij een belangrijke reden om Kants project als een stevige brug te beschouwen tussen de klassieke en hedendaagse opvattingen over de kosmopolitische orde.

Kants vredesvoorstel is van enorm belang geweest voor internationale politieke verhoudingen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft zijn voorstel van de eeuwige vrede in de instituties, verklaringen en beleidsverklaringen van de V.N. een tastbare gestalte gekregen, duidelijk zichtbaar in het verdrag van Genève en bij de UVRM. De hedendaagse filosoof Nussbaum suggereert dan ook dat Kants minimale voorwaarde voor de algemene gastvrijheid absoluut noodzakelijk is voor de vorming van een kosmopolitische gemeenschap. Na Kant is het idee van kosmopolitisme ondergesneeuwd door debatten over liberalisme en natiestatelijke politiek. Door de hedendaagse uitdaging van de soevereine macht van de staat (door bijvoorbeeld de vorming van de E.U) en de problematiek over de coherentie tussen de natie en staat (door bijvoorbeeld migratiestromen), ontstond er een wedergeboorte van het kosmopolitische debat. Door de diversiteit aan hedendaagse standpunten is er wel verwarring ontstaan over wat het concept kosmopolitisme inhoudt. Er zijn theorieën die teruggrijpen op het klassieke idee van kosmopolitisme (Nussbaum), theorieën die zich op Kant baseren (Habermas) en er zijn theorieën die een nieuwe, totaal andere vorm van kosmopolitisme voorstellen (Young). Er zijn ook denkers die elementen van verschillende theorieën in hun invulling van kosmopolitisme verwerken.

Volgens Habermas zijn er een aantal belangrijke ontwikkelingen die na Kant op het gebied van wereldburgerrecht plaatsvinden, namelijk de algemene acceptatie en de handhaving van mensenrechten en het opstellen van de UVRM. Hierbij zijn twee constatering te maken betreffende samenhangende problemen, te weten (1) dat er een nieuw kader moet komen betreffende de regulering van de relatie tussen soevereine staten en (2) dat de vele handelingsmogelijkheden van staten op gespannen voet staan met mensenrechten. Hieruit volgt zijn 3-lagen systeem. Hij stelt een mondiaal systeem voor waarbij de klassieke ordeningsfuncties van de staat, te weten de garantie van veiligheid, recht en vrijheid, overgedragen worden aan een *supranationale* wereldorganisatie. Deze supranationale wereldorganisatie

houdt zich slechts bezig met vredeshandhaving en mensenrechten. Op transnationaal niveau moeten instituties zich bezig houden met de wereldinterne politiek van ecologische, economische en collectieve bedreigingen en problematiek én de interculturele dialoog tussen staten betreffende gelijke rechten. Het nationale niveau bestaat uit de deelnemende staten van de wereldorganisatie, waarbij de constitutie van de leden overeenstemt met de constitutie van de wereldorganisatie en de lidstaten tegelijkertijd de legitimatiebron vormen voor de constitutionele wereldmaatschappij. Dit 3-lagen systeem moet zowel op basis van mensenrechten als op basis van democratie gelegitimeerd worden, waarbij deze twee in overeenstemming moeten zijn. De wereldorganisatie moet een kosmopolitische grondwet hebben, die opgesteld wordt door een Algemene Vergadering of een parlement van de wereldorganisatie. Dit parlement moet zowel bestaan uit vertegenwoordigers van de wereldburgers als vertegenwoordigers van de staatsvertegenwoordigers. Hij geeft hiermee een vernieuwende toepassing in Kants concept, waarmee het recht doet aan de eisen van onze tijd. (zie 'Hedendaagse visies op wereldburgerschap' in hoofdstuk 2)

Het is ook relevant in te gaan op wat recht in relatie tot kosmopolitisme betekent. Beck en Held gaan beiden uit van een individualistisch begrip van rechten en kosmopolitisme (mensenrechten zoals opgenomen in de UVRM), maar er zijn ook collectivistische theorieën. Een van deze theorieën is van Young. Zoals we gezien hebben in hoofdstuk 2 stelt zij dat rechten in oppositie staan tot vormen van onderdrukking, waarbij ze een onderscheid maakt tussen (1) uitbuiting van arbeid, (2) marginalisatie van sociale groepen aan de hand van identiteit, (3) cultureel imperialisme en (4) geweld. Het recht deze vormen van onderdrukking op te heffen middels *collectieve* actie is een alternatieve zienswijze om te kijken naar rechten. (zie 'Hedendaagse visies op wereldburgerschap' in hoofdstuk 2)

Derrida's theorie van vluchtsteden heeft ons een ander inzicht gegeven in hoe kosmopolitisme gevormd kan worden. Hoewel hij zich net als andere auteurs, beroept op gastvrijheid, gaat hij tegen Kants uitvoering in. Doordat gastvrijheid en wereldburgerrecht verbonden zijn aan de soevereiniteit van de staat, is de gastvrijheid daarmee afhankelijk van arbitraire beslissingen van de staat. Hierdoor kunnen zowel de *Wet* van algemene gastvrijheid als de voorwaardelijke *wetten* van de gastvrijheid niet goed uitgevoerd worden en wordt vooruitgang van het recht bemoeilijkt zoal niet onmogelijk gemaakt. Hierdoor is het idee 'vluchtstad' een mogelijkheid omdat het als alternatieve waarborg kan dienen, doordat 'vluchtstad' een beroep doet op eenieder die de ethiek van de gastvrijheid belangrijk vindt. Deze vluchtstad moet dienen als toevluchtsoord, voor iedereen, zonder voorbehoud. Hierdoor kan de algemene gastvrijheid daadwerkelijk bereikt worden, waarmee ze niet slechts een noodoplossing voor de problematiek omtrent globalisering en de natiestaat is, maar ook een mogelijkheid kan bieden voor een rechtvaardiger systeem betreffende misdaad, geweld en vervolging. Vluchtsteden moeten daarbij niet slechts gezien worden als een fysieke plek, maar ook als een denkruimte die het mogelijk maakt te experimenteren met vormen van recht en democratie die nog niet bestaan. Met zijn theorie van vluchtsteden hecht Derrida belang aan de lokale sfeer voor kosmopolitische theorieën, maar er moet hier

wel opgemerkt worden dat de precieze samenhang tussen de natiestaat en de stad niet in zijn theorie wordt uitgewerkt. Hierdoor blijft de toepassing problematisch. (zie 'Hedendaagse visies op wereldburgerschap' in hoofdstuk 2)

Een ander hedendaags kosmopolitisch denker, Appiah, stelde dat kosmopolitisme een vervolg is op het idee dat we moeten leren samenwerken en daar gewoontes voor moeten ontwikkelen. Kosmopolitisme heeft hierbij wel een probleem: je kan niet én respect hebben voor diversiteit én verwachten dat iedereen kosmopoliet wordt. Kosmopolieten *geloven*, volgens Appiah, in universele waarheid, maar kosmopolieten weten niet zeker wat deze waarheid is of inhoudt. Ze gaan wel van één waarheid uit die de grens vormt voor tolerantie: elke mens heeft verplichtingen tegenover anderen, en dus is elk menselijk leven belangrijk. Kosmopolitisme bevat nog drie andere kenmerken volgens Appiah, te weten pluralisme, fallibilisme en tolerantie. Zelf legt hij de nadruk op de voorziening in basisbehoeftes. Vervolgens stelt hij dat een kosmopolitisme dat nastrevenswaardig is, niet onverschillig tegenover menselijk verschil mag staan. Een houdbaar kosmopolitisme moet zowel de waarde van menselijk leven serieus nemen als de waarde van specifieke menselijke levens. Een kosmopolitisch project moet dus een soort universalisme verenigen met de legitimiteit van sommige vormen van vooringenomenheid. (zie 'Hedendaagse visies op wereldburgerschap' in hoofdstuk 2)

Nu de onderzoeksresultaten besproken zijn, kan er een antwoord gepresenteerd worden op de eerste onderzoeksvraag. Het eerste deel van mijn onderzoek stelde de vraag:

Wat zijn de rechtvaardiging en de mogelijkheidsvoorwaarden voor wereldburgerschap?

In deze vraag zitten twee elementen besloten die van elkaar gescheiden zijn, maar soms in elkaar overlopen, te weten (1) de rechtvaardiging en (2) de mogelijkheidsvoorwaarden. Om deze vraag te verduidelijken is het van belang kort toe te lichten wat hier met de rechtvaardiging en mogelijkheidsvoorwaarden bedoeld wordt. Een rechtvaardiging vormt het *waarom* van (in dit geval) kosmopolitisme: het zijn de redenen waarom wij moeten streven naar wereldburgerschap en waarom dit gezien moet worden als een onvervreemdbaar mensenrecht. De mogelijkheidsvoorwaarden daarentegen vormen het *hoe* van wereldburgerschap: de condities die wereldburgerschap mogelijk maken.

Om de rechtvaardiging en mogelijkheidsvoorwaarden te vinden, moet eerst kort ingegaan worden op de vraag *Wat is wereldburgerschap?*

Hiervoor is het van belang twee andere concepten uit te leggen, te weten universaliteit en burgerschap, om vervolgens weer te geven wat wereldburgerschap allemaal omvat.

Universaliteit in deze context houdt in dat er een morele wet is die door iedereen geaccepteerd zou moeten worden en dat er een gedeelde moraliteit erkend wordt. Burgerschap heeft twee inhoudsvormen: (1) lidmaatschap en rechten en (2) sociaal gedrag en ethische attitudes. Vervolgens zijn er ook twee

invullingen: (1) gelijke individuen (intrinsiek) en (2) burgerschap als mechanisme voor de versterking van rechten (instrumenteel). Het dient als voorwaarde voor de democratie, maar de verbinding met het liberaal-nationalisme is in de huidige tijd problematisch, aangezien er een kosmopolitisch concept van democratie nodig is. Democratie en burgerschap zijn namelijk verbonden met een globale conceptie van rechtvaardigheid, waardoor er internationale instituties nodig zijn om globale problematiek aan te pakken. Hiervoor zijn er noties van globaal burgerschap en democratie nodig, aangezien er zodoende een antwoord gegeven kan worden op globale problematiek, terwijl een uitsluitend op de natie-gebaseerd concept een antwoord verschuldigd blijft.

Terugkomend op het concept wereldburgerschap, is het synoniem met de term kosmopolitisme dat een Griekse oorsprong heeft. Het heeft een paradoxale inhoud, betreffende loyaliteit, aangezien een burger loyaal zou zijn aan de polis en de loyaliteit aan de kosmos impliceert dat er geen loyaliteit aan de polis zou zijn. Wereldburgerschap kent vele betekenissen en verschijningsvormen, maar de indeling in kosmopolitisch wereldburgerschap (filosofisch-universalistische aanpak) en 'advocacy-based' (handelings-gerichte aanpak) hebben een beeld geschapen van de vele betekenissen en verschijningsvormen die wereldburgerschap kan hebben. Wereldburgerschap gaat dus in zijn algemeenheid enerzijds over de verantwoordelijkheden en plichten die je hebt tegenover je medewereldburgers en anderzijds over hoe de wereld veranderd kan worden om aan alle mensen de rechten en leefsituatie toe te kennen waar ze recht op hebben. Op basis hiervan en op basis van theorieën als die van Held en Nussbaum heb ik een werkdefinitie opgesteld: *het besef dat je lid bent van een gemeenschap van mensen in de wereld, die niet ophoudt bij de grenzen van de eigen lokale of nationale gemeenschap.*

Nu ik wereldburgerschap onderzocht heb, voeg ik hier aan toe dat het gaat om een *moreel* besef, dat gefundeerd is op recht: *wereldburgerrecht*, en een verantwoordelijkheid jegens de medemens impliceert. Het is geen kwestie van filantropie, maar een op recht gefundeerd noodzakelijk idee, dat geldt voor alle menselijke wezens, zoals Kant reeds gesteld heeft.

Rechtvaardiging:

Nu ik een beeld gegeven heb van het concept wereldburgerschap, ga ik de *rechtvaardigingen* behandelen. Er zijn vele rechtvaardigingen te geven, waarbij ik de keuze heb gemaakt voor de formuleringen die ik als belangrijk zie.

Rechtvaardiging 1: Geografische structuur van de aarde

De belangrijkste (en misschien wel minst benadrukte) rechtvaardiging van wereldburgerschap steunt op de empirische kennis van de geografische structuur van onze planeet met haar fysieke begrenzingen: het eindige karakter van de aarde. Zoals we bij de uitleg van Kant hebben gezien is de aarde bolvormig, waardoor mensen zich niet tot in het oneindige kunnen verspreiden, maar uiteindelijk elkaars nabijheid moeten dulden. Niemand heeft oorspronkelijk meer recht om op een bepaalde plaats op de aarde te zijn dan de ander. Dit betekent overigens niet dat middels deze algemene gastvrijheid vreemdelingen

aanspraak kunnen maken op een gastrecht. In deze context wordt algemene gastvrijheid als uiting van wereldburgerschap gerechtvaardigd. Het moet dus als *recht* beschouwd worden. Recht is namelijk de ordening van de veruitwendiging van de vrijheid van de een met die van alle anderen. Als een op recht gefundeerd idee, geldt wereldburgerschap voor alle mensen, in zoverre ze gezien worden als mogelijke burgers van de wereldgemeenschap. De consequentie hiervan is dat binnen de rechtstheoretische traditie een nieuwe derde dimensie ontstaat die grote gevolgen heeft voor de rechtvaardiging van de kosmopolitische orde, te weten het begrip wereldburgerrecht. Hierbij dient wereldburgerrecht niet beschouwd te worden als vervanging van burgerrecht van een natie, maar als een noodzakelijke aanvulling daarop. Men beschikt nu dus, naast het lokale burgerrecht binnen een volk of natiestaat, naast het volkenrecht van staten in verhouding tot elkaar (internationaal recht), over een derde domein van recht dat betrekking heeft op de politieke eenheid binnen een mondiale, burgerlijke maatschappij. Dit recht vormt een noodzakelijke aanvulling op de codex van zowel het staats- als het volkenrecht ten behoeve van het publieke recht van de mens in het algemeen.

Rechtvaardiging 2: Morele verantwoordelijkheid

Deze formulering van het wereldburgerrecht omvat ook inherent een morele rechtvaardiging. Gegeven het feit dat landen niet langer geïsoleerde gemeenschappen vormen, maar elkaar steeds meer beïnvloeden en afhankelijker zijn van elkaar, hebben alle mensen die elkaar beïnvloeden ook *morele verantwoordelijkheid* jegens elkaar. Voor de filosofische onderbouwing van dit inzicht, heb ik de focus gelegd op twee concrete samenlevingen: de Nederlandse samenleving, waarin de inwoners de status genieten van burger, levende in een democratische rechtsstaat; en de Afghaanse samenleving, waar de inwoners slechts onderdaan zijn. Vooral van belang voor de situatie van de Afghaanse bevolking is het inzicht dat deze morele verantwoordelijkheid ook betrekking heeft op het leed dat de westerse mogelijkheden hadden kunnen voorkomen. Dit mondiale besef van een morele plicht geldt niet alleen ten opzichte van de eigen lokale gemeenschap, maar ook voor mensen die hier ver van afstaan. De keuzes en daden van handelen in een bepaald land hebben grote invloed op het leven van mensen in andere landen. We hebben dus verplichtingen jegens onze medeburgers, die vastgelegd zijn in de wetten van de natiestaat, maar onze verplichtingen jegens de medemens zijn hiermee niet uitgeput, omdat deze gebaseerd zijn op universele rechten. Dit morele aspect van wereldburgerschap veronderstelt echter niet de onderwerping aan een wereldregering, want een wereldstaat is op zichzelf problematisch en ook niet wenselijk: vanwege de accumulatie van macht, onttrekking aan democratische controle en het onvermogen recht te doen aan de lokale behoeftes.

Kant benadrukte dat vroeg of laat mensen de onbewoonbare delen van het aardoppervlak die de gemeenschappen en staten scheidde, zouden overbruggen, waardoor voorheen gescheiden gemeenschappen tot elkaar zouden kunnen komen en het recht op oppervlakte, dat aan de hele menselijke soort toekomt, voor dit verkeer benut zou worden. Meer dan twee eeuwen verwijderd van Kants ontwerp van wereldburgerschap en de daarmee verbonden plichten ten opzichte van elkaar, zien

we met de snelle verspreiding van de mensheid over de hele aarde een bevestiging van Kants verwachting, maar met het verschil dat de mens tegenwoordig over nog snellere middelen beschikt dan Kant voor ogen had. Dit heeft niet slechts geleid tot een mondiale interdependentie, waarmee de schending van het recht op één plek op de aarde veel sneller dan in de tijd van Kant ook elders gevoeld kan worden, maar er tegelijkertijd de mogelijkheid is ontstaan dat de mensheid zichzelf en al het leven op aarde kan vernietigen. Met deze realiteit was de mens nog niet eerder geconfronteerd. Tegelijkertijd heeft de mens de mogelijkheid om van deze planeet een duurzame en leefbare woonplaats te maken, zowel voor de eigen soort als voor al het andere leven op aarde. Deze unieke ontwikkeling in de geschiedenis van de mensheid vereist een morele verantwoordelijkheid om de aarde leefbaar te houden. Vanwege deze ultieme verantwoordelijkheid hebben we allemaal de plicht om onze blik op de wereld te verruimen en burgerschap breder te zien dan slechts binnen het lokale of zelfs Europese perspectief. Hiermee pleit ik voor de urgentie van een wereldburgerschap dat zich niet slechts op mensen richt, maar ook op de wereld zelf, dus ook op de dieren en de natuur zelf.

Naast de hierboven gegeven geografische en morele rechtvaardigingen zijn er ook nog andere soorten rechtvaardigingen van wereldburgerschap die voortgekomen zijn uit de historische ontwikkelingen sinds Kant.

Rechtvaardiging 3: Globalisering

Een meer hedendaagse, op een kosmopolitisch concept van democratie gebaseerde rechtvaardiging is dat we in een tijd van steeds snellere *globalisering* leven, die implicaties heeft voor de klassieke functies van de staat, die hierdoor herzien moeten worden. Bestaande theorieën blijken niet in staat te zijn de vermeerdering van niet-staatelijke actoren en vormen van coöperatie en conflict door de grenzen heen te analyseren, aangezien deze theorieën gericht zijn op de relaties tussen staten. Daarentegen zijn er verschillende gespecialiseerde netwerken en domeinen van regulering, recht, bestuurlijkheid en politiek activisme die over statelijke grenzen heen gaan. Dit vereist een herinterpretatie van de rol van de natiestaat. Hiermee samenhangend is het idee van democratie zelf ook verbonden met de natiestaat, waarbij de herinterpretatie van de natiestaat ook een herinterpretatie van democratie vereist. De instituties die we nodig hebben, passen niet in de op de natie gebaseerde concepties van democratie. Op dit moment wijzen transnationale organisaties ons op een groot democratisch tekort en hebben ze weinig politieke legitimiteit in de ogen van burgers. Hiervoor is er een meer kosmopolitisch concept van democratie nodig. Ook het begrip burgerschap moet herzien worden. In de stoïsche traditie begrepen mensen zichzelf als burger van de wereld. Kant paste dit aan, met het behoud van een federale structuur van het interstatelijke systeem, waardoor verbindingen gelegd werden tussen de natie, staat, soevereiniteit en burgerschap. Maar burgerschap werd vooral uitgeoefend in begrensde gemeenschappen, terwijl het nu op meerdere locaties wordt uitgeoefend. Tegenwoordig hebben mensen een dubbele nationaliteit, meerdere paspoorten, en wat betreft loyaliteit en participatie is het ook complexer geworden door bijvoorbeeld de simultane, ingewikkelde relaties met meer dan een plek in de globale economie. Daarbij

hebben problemen waar de huidige wereld mee te maken heeft, een globaal karakter. De schaal van de problematiek op het gebied van klimaat alleen al vereist een aanpak die niet slechts op lokaal of statelijk niveau in- en uitgevoerd kan worden. Dergelijke problematiek, alsmede de noodzaak voor de herinterpretatie van de rol van de natiestaat, democratie en burgerschap, vereist en rechtvaardigt een kosmopolitisch concept.

Mogelijkheidsvoorwaarden:

Mogelijkheidsvoorwaarde 1: Natiestaat

De natiestaat is een historisch contingent instrument om politiek te bedrijven en hoewel we aan een herziening van het begrip toe zijn, is het noodzakelijk voor wereldburgerschap dat staten in een verhouding van gelijkheid ten opzichte van elkaar staan. In de huidige tijd is dit alleen mogelijk als een staat een natiestaat is, om zodoende op gelijke voet te staan met andere landen. Daarmee is de *natiestaat* een historisch contingente mogelijkheidsvoorwaarde. De natiestaat zelf bestaat uit een aantal elementen die aanwezig moeten zijn. Er is een centraal-ondersteund onderwijssysteem nodig en een formele gemeenschappelijke taal. Alleen onder deze condities kunnen *wil* en *cultuur* samenvallen met politieke eenheden zoals een staat, waarbij geletterdheid, homogeniteit en anonimiteit in de hele staat aanwezig moeten zijn. (Gellner) Hierbij moet men de natie zien als een verbeelde politieke gemeenschap, die verbeeld wordt als inherent beperkt en soeverein. (Anderson) Niet alle landen voldoen aan deze condities, zoals we gezien hebben in de analyse van Afghanistan. Als landen binnen hun eigen constitutie geen burgerrechten kunnen waarborgen, dan wordt het ook onmogelijk om in interstatelijke of globale relaties dergelijke rechten te waarborgen. (H3)

Mogelijkheidsvoorwaarde 2: Vrij Burgerschap

De vorming van de natiestaat is een belangrijk instrument voor de overgang van onderdaan naar burger. Ten tijde van de Franse Revolutie zien we een verandering in de betekenis van burgerschap. Burgerschap betekende het lidmaatschap van een politieke gemeenschap met daaruit resulterende rechten en plichten, maar het werd ook de dominante identiteit van een natie die zich identificeerde met de staat. Citoyen(ne) was de *universele* titel voor alle Fransen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Middeleeuwen en de Renaissance waar de burgers plichten hadden tegenover de lokale gemeenschap, maar nog niet tegenover de natie. Het vereiste een actieve en toegewijde deelname aan de natiestaat, waarbij de staat expliciet verwachtingen stelde aan de burger, waardoor er een sterke band tussen burger en staat ontstond.

We merken op dat in de Westerse seculiere staten door het moderniseringsproces, de verworvenheden van de verlichting, het liberalisme en de daarop gebaseerde rechtsorde, de rol van religie in het politieke domein vrijwel uitgespeeld is. Een voorbeeld hiervan vormt de ratificatie van de UVRM, een *seculiere* verklaring over de rechten van de mens. Door deze in secularisering gegronde verklaring kunnen de rechten van *alle* burgers beter gegarandeerd worden. In contrast hiermee worden in niet-seculiere staten als Afghanistan, de burgers als *onderdaan* beschouwd waarbij religie bepaalt welke plichten deze

onderdanen opgelegd worden. Op basis hiervan kunnen we concluderen dat secularisering noodzakelijk is voor kosmopolitisch burgerschap waarvoor het een *norm* en voorwaarde constitueert. Secularisatie staat aldus garant voor de rechten van *alle* burgers, ongeacht religie, geslacht, etniciteit of politieke voorkeur. Het is daarom beangstigend dat er Westerse democratieën zijn, zoals duidelijk zichtbaar is in de V.S., die zich af lijken te wenden van de verworvenheden van de secularisatie.

Er is een nauw verband met de verhouding van de burgers onderling binnen één staatsverband en anderzijds tot de wijze hoe staten onderling hun relaties geregeld hebben. Wereldburgerschap kan alleen gerealiseerd worden als de burgers van de constituerende staten zelf de status van *vrij burger* hebben. Alleen in een democratische seculiere rechtstaat wordt deze conditie vervuld, omdat alle inwoners gelijk als *mens* behandeld worden, wat gegarandeerd wordt door een gedeelde wetgeving waar de burgers zelf auteur zijn middels een democratisch proces.

Mogelijkheidsvoorwaarde 3: Republikeins, Volkenbond, Gastvrijheid

Alle mensen die elkaar kunnen beïnvloeden moeten tot een burgerlijke constitutie behoren. Deze burgerlijke constitutie behoort *republikeins* te zijn, gebonden aan het principe van vrijheid van de leden van een maatschappij, volgens de beginselen van afhankelijkheid aan een gemeenschappelijke wetgeving en volgens de wet van de gelijkheid. Het volkenrecht behoort gebaseerd te zijn op een federalisme van vrije staten, wat stelt dat staten, omwille van hun veiligheid, zich met andere staten in een *volkenbond* zouden moeten organiseren. Hier moet het wereldburgerrecht aan toegevoegd worden, dat beperkt behoort te zijn tot de voorwaarden van *algemene gastvrijheid*, oftewel, op basis van het recht van het gemeenschappelijk bezit van het aardoppervlak hebben we allen een bezoekrecht. Vrede is pas mogelijk als landen zich intern volgens een republikeinse staatsvorm en extern in een vrijwillige volkenbond organiseren. Hierbij moet opgemerkt worden dat deze volkenbond vooral een morele zelf-binding is en niet een juridische verplichting. Ook moet opgemerkt worden dat hoewel de interne organisatie uitgaat van het idee dat burgers zich onderwerpen aan afdwingbare wetten, Kant betreffende de externe relaties van staten niets van dwangmaatregelen of interventie moest hebben. De vraag is of een dergelijke volkenbond wel in staat is om mogelijke conflicten tussen staten op te lossen. Soevereiniteit van de afzonderlijke leden van de federatie wordt gegarandeerd aan de ene kant, aan de andere kant moeten de leden zich verplicht voelen om het gemeenschappelijk erkende doel van de vrede primair te stellen aan hun eigen belang. Het probleem hiermee is dat de volkenbond te vrijblijvend blijkt te zijn. Kants vredesvoorstel is van enorm belang geweest voor internationale politieke verhoudingen, dit is zichtbaar bij het verdrag van Genève en bij de UVRM. De hedendaagse filosofe Nussbaum suggereert dan ook dat Kants minimale voorwaarde voor de algemene gastvrijheid absoluut noodzakelijk is voor de vorming van een kosmopolitische gemeenschap. Dit betekent dat algemene gastvrijheid een mogelijkheidsvoorwaarde is voor wederzijdse verantwoordelijkheid, om zodoende deze te laten uitgroeien tot een besef van een kosmopolitische gemeenschap.

Wereldburgerschap kan alleen gerealiseerd worden als de staten onderling met elkaar omgaan volgens de principes van een vrij verbond van gelijkwaardige staten. De huidige V.N. is echter niet het gewenste model voor een *volkenbond*, omdat op de eerste plaats niet alle landen die deel uitmaken van de V.N. een democratische rechtsstaat hebben en op de tweede plaats dat de deelnemende landen niet gelijkwaardig behandeld worden, of überhaupt dezelfde rechten hebben (sommige landen hebben een vetorecht, terwijl andere dit niet hebben). Een andere tekortkoming van de V.N. is het ontbreken van democratische legitimiteit. Veel leden van de Algemene Vergadering vertegenwoordigen een politieke machtsstructuur en zijn geen directe vertegenwoordigers van de bevolkingen. Wat nodig is voor een volkenbond, als mogelijksvoorwaarde voor wereldburgerschap, is ten minste dat de vertegenwoordigers (rechtstreeks) democratisch gekozen door de burgers van *alle* lidstaten, en ook ter verantwoording kunnen worden geroepen. Wat ik hier zelf nog aan zou toevoegen is dat landen die achtergebleven zijn betreffende emancipatie, in deze tijd expliciet de schending van vrouwenrechten, door de V.N. verplicht moeten worden deze situatie reëel te veranderen. Een mogelijkheid hiervoor, die mijn voorkeur geniet, is een vrouwenquotum voor de afvaardiging van kandidaten voor de verkiezingen van een dergelijke volkenbond. In dit verband moet ook gewezen worden op het functioneren van de huidige supermachten de V.S. en Rusland in de veiligheidsraad van de V.N. De V.S., zelf een oud-kolonie van Engeland, misbruikt het vetorecht om de eigen belangen in Afghanistan veilig te stellen. Nog steeds wordt Afghanistan als zaak behandeld en niet als een gelijkwaardige partner in een wereldgemeenschap.

Mogelijksvoorwaarde 4: Kosmopolitisch Concept Democratie

Uit het eerdere betoog moge duidelijk zijn dat voor een wereldburgerlijke orde een wereldstaat niet noodzakelijk is. Dit betekent echter niet dat hiermee ook een wereldburgerlijke democratie afgewezen moet worden, onder de voorwaarde dat democratie niet slechts in termen van algemene verkiezingen of electorale inhoud en formele procedures wordt begrepen, maar (juist) als het gebruik van de publieke rede en bestuur door discussie. In dit verband heb ik er op gewezen dat er in de hedendaagse politieke arena een complexe problematiek heerst die de grenzen van nationale staten overstijgt. Er zijn een aantal trans- en supranationale instituties werkzaam die de kosmopolitische orde lijken vorm te geven. Hoewel democratie als principe op nationaal niveau bijna overal (hoewel soms slechts in formele zin) wordt geaccepteerd, onttrekken deze trans- en supranationale instituties zich echter aan eenzelfde democratische controle. Dit wordt deels veroorzaakt doordat er nog een achterhaalde visie van democratie gehanteerd wordt. Aangezien het wereldburgerrecht een inherent universeel morele rechtvaardigheid claimt, stopt onze morele verantwoordelijkheid jegens de ander niet bij de grenzen van de natiestaten of lokale gemeenschappen. Deze eis van de rechtvaardigheid kan slechts beoordeeld worden met behulp van de publieke rede. Het publieke redeneren vormt een wezenlijk kenmerk voor een modern begrip van democratie, waardoor er een nauw verband bestaat tussen mondiale rechtvaardigheid en democratisch handelen. Daarom moet democratie als publieke rede in een breder

perspectief geplaatst worden en hierdoor kan de oplossing van mondiale problemen gezocht worden in participatie op mondiaal niveau, die alleen gerechtvaardigd kan worden door democratie via publiek redeneren. Voor een kosmopolitisch concept van democratie is van belang dat instituties, zoals wereldwijde burgerorganisaties en vrije media, de mogelijkheden tot open discussies en publieke acties over grenzen heen verruimen en dat ondersteuning verleend wordt aan instituties en overkoepelende meldpunten, die informatie over mondiale rechtvaardigheid verspreiden. Hieruit kan men concluderen dat als democratie in een breder perspectief van de publieke rede begrepen wordt, de praktijk van een mondiale democratie *nu* gerealiseerd kan worden.

Mogelijkheidsvoorwaarde 5: Onafhankelijke instituties die mensenrechten waarborgen

Een kosmopolitisch concept van democratie vereist mondiale democratische instituties, die mensenrechten waarborgen en de vrede handhaven. Hoewel de V.N. dit in naam doet, is de huidige situatie zo dat ook landen die despotisch zijn of die mensenrechten schenden deelnemen aan de V.N. Denk hierbij aan Saoedi-Arabië dat deelneemt aan de commissie die mensenrechten moet handhaven, terwijl het zelf mensenrechten op grote schaal openlijk schendt. De mensenrechten moeten als het ware een constitutie zijn voor al die landen, met de onbuigzame eis dat alle landen deze mensenrechten *moeten* waarborgen. De constitutie van de deelnemende landen moet dan ook overeenkomen met die van de supranationale wereldorganisatie. Dit betekent dat de V.N. zich niet slechts moet beroepen op de belangen van de individuele natiestaten, maar dat er een parlement moet komen dat uit zowel wereldburgers als staatsvertegenwoordigers bestaat.

Mogelijkheidsvoorwaarde 6: non-interventionisme

Het principe van non-interventie betekent *categorisch* dat een staat niet met geweld mag ingrijpen in de constitutie van een andere staat. Het toekennen van een gering recht op interventie op grond van moreel verwerpelijk gedrag betekent dan ook het introduceren van een recht op oorlog. Geweld is en kan alleen legitiem zijn als het zelfverdediging is. Hypocriet is dat Europese natiestaten hun legitimiteit halen op grond van volkswil en volkssoevereiniteit; anderzijds blijken deze pas geboren natiestaten, vanaf het begin van de 19^e eeuw in Europa aan de wieg te staan van het imperiale tijdperk, dat absoluut in strijd was met het principe van non-interventie en het respect voor de nationale integriteit van andere staten in de wereld. De huidige situatie in de wereld maakt in dit verband de genoemde hypocrisie van westerse machten pijnlijk duidelijk: de westerse politieke realiteit van de afgelopen eeuwen heeft op de legitimiteitsvraag van het principe van de natiestaat een tweeledig antwoord gegeven. In het westen is er een legitimatie die alleen geldig is op basis van de volkswil, in Afghanistan daarentegen wordt de politiek door buitenlandse machten bepaald. Zelfs de politieke islam in Afghanistan, en de daaruit voortgekomen *islamitische staat*, zijn opgelegd door buitenlandse machten (onder andere Pakistan en Saudi-Arabië). Door de inmenging van de buitenlandse mogendheden en het ontbreken van de voorwaarden die door de historische ontwikkelingen gecreëerd worden, is de vorming van de natiestaat in Afghanistan gedoemd te mislukken. Deze historische gebeurtenissen bevestigen niet alleen de conflictueuze oorsprong van

staatsgrenzen, maar tonen aan dat het achterliggende idee van de vrede van Westfalen, het principe van wederzijdse non-interventie, geschonden wordt. Vaak wordt beweerd dat de buitenlandse machten interveniëren in Afghanistan, doordat er angst is voor terroristische groeperingen die vroeg of laat een bedreiging zouden kunnen gaan vormen voor Westerse natiestaten. De interventies (door onder andere de Sovjet-Unie en later de VS) waren echter de voedingsbodem voor het ontstaan van terroristische of politiek-islamitische groeperingen in Afghanistan, waardoor deze groeperingen het gevolg waren van interventies. Het schenden van het principe van wederzijdse non-interventie heeft tot gevolg dat de bovengenoemde mogelijkheidsvoorwaarde van de natiestaat door interventie is belemmerd in landen als Afghanistan, waardoor de transformatie van onderdaan naar burger ook niet plaats kan vinden, laat staan dat dan een wereldburgerlijke samenleving op basis van soevereiniteit en gelijkwaardigheid kan ontstaan. Dit leidt mij tot de conclusie dat ook een rechtsprincipe van *non-interventie* een mogelijkheidsvoorwaarde is voor wereldburgerschap. Mijn tweede onderzoeksvraag is:

Wat is de verhouding van wereldburgerschapsvorming tot het onderwijs?

Uit het antwoord op de eerste onderzoeksvraag blijkt dat wereldburgerschap als onvervreemdbaar recht bij de menselijke conditie hoort en indien aan de mogelijkheidsvoorwaarden voldaan wordt, ook een realiseerbaar doel is voor de mens in de 21^{ste} eeuw. Hierbij moet ik opmerken dat dit onderdeel van de conclusie geënt is op Nederlands onderwijs, maar wel degelijk een bredere zeggingskracht heeft.

Zoals blijkt uit de eerste rechtvaardiging, het eindige geografische karakter van de aarde, is dit een op de ratio gebaseerde vaststelling. Indien dit inzicht beperkt blijft tot een verlichte elite, zal wereldburgerschap nooit van de grond komen. Het is een besef dat alle mensen moeten delen. Wanneer mensen in de wereld zich bewust worden van de opvatting van wereldburgerschap, dan worden ze zich ook bewust van de ethische claim met de daaraan verbonden morele plicht, die alle rationele wezens moeten erkennen. Daarentegen is het niet zo dat alle mensen, door het gebruik van ratio, tot dezelfde morele opvattingen zouden komen. Rationaliteit is een kenfunctie, waarbij de mogelijkheid tot moreel handelen iedereen potentieel gegeven is. Maar dat veronderstelt wel toegang tot relevante informatie en wetenschappelijke inzichten. Hoe redelijk je ook zou denken, de verantwoording van je handelen is afhankelijk van de toestand van je kennissysteem. Dit schept de voorwaarden voor het concept 'burger' die verplichtingen heeft ten opzichte van de gemeenschap, maar ook een beroep kan doen op die gemeenschap. Deze norm wordt ontleend aan wetenschappelijk gefundeerde kennis, die vereist dat mensen vrije toegang verkrijgen tot de kennis over hun eigen plaats in de wereld. Deze voorwaarde ontbreekt in alle gemeenschappen waar het primaat van de wetenschappelijke kennis miskend wordt, zoals in Afghanistan en andere landen waar de bevolking religieus geïndoctrineerd wordt, of waar de bevolking door het repressieve politieke systeem burgerschap en vrije kennisvergaring ontzegd wordt. Hierdoor is een op de ratio gebaseerde institutie nodig, die de redelijkheid ook ingang doet vinden in de samenleving, te weten het onderwijs; voor zover dit onderwijs niet op een dogmatische grondslag gebaseerd is.

De geldigheid van de morele plicht moet beoordeeld worden door een publiek en beredeneerd onderzoek, gepaard met onpartijdigheid. De rol van het onderwijs volgt uit de maatschappelijke betekenis die het onderwijs heeft, namelijk als de plaats waar de jonge burger leert hoe het kritische (oordeels)vermogen aangescherpt en ontwikkeld kan worden. De leerling moet bewust gemaakt worden van de plaats die hij gaat innemen in de gemeenschap van wereldburgers. Dus ook de school als maatschappelijke institutie, moet de principes van wereldburgerschap zelf demonstreren en overdragen op de leerling. De school zou hierbij een veilige oefenplaats moeten zijn voor wereldburgerschap. Hier moet een nieuw besef gekweekt worden van de verantwoordelijkheid van een ieder jegens alle medemensen en niet alleen jegens de burgers van de eigen staat. Dit betekent echter niet dat de leerling moet breken met de lokale gemeenschap en zijn historische wortels. Wereldburgerschap is immers een aanvulling op nationaal burgerschap, aangezien burgerschap zelf al een paradoxaal inzicht bevat: enerzijds moet de burger loyaal zijn aan de natiestaat waar hij lid van is, anderzijds moet hij de universele waarden van alle mensen erkennen. Deze claims hoeven elkaar niet uit te sluiten, sterker nog, ze moeten elkaar versterken

Het Nederlandse burgerschapsonderwijs kent een aantal problemen. (H4) Zo beschikken leerlingen over minder burgerschapscompetenties dan leeftijdsgenoten uit andere landen en hebben ze minder kennis over het functioneren van de democratie. Ook hechten leerlingen minder waarde aan mensenrechten. Er is dus een burgerschapsopdracht gekomen, maar deze biedt scholen niet genoeg houvast om daadwerkelijk gedegen burgerschapsonderwijs te geven. Er moet een duidelijk curriculum komen dat niet slechts het doel van het leergebied omvat, maar ook in welke volgorde het aangeboden wordt en op welke wijze het geïmplementeerd wordt. Op basis van het curriculum en de implementatie ervan kan vervolgens gecontroleerd worden of de overdracht geslaagd is. Hier ondervinden we de kern van het probleem: burgerschap heeft niet de status van een vak en geen eindtermen, waardoor de school niet de middelen en studietijd aanreikt om de gestelde doelen te verwezenlijken, waardoor vervolgens de controle op deze doelen zinloos is. Er is geen eindverantwoordelijke vóór, noch een plaats ván burgerschapsonderwijs binnen de school zelf.

Wat moet er dan wel gebeuren? Ik heb een aantal inhoudelijke en organisatorische aspecten geformuleerd alsmede een mogelijke leidraad voor curricula. (H5)

Inhoudelijk moet van burgerschapsonderwijs *óók* wereldburgerschapsonderwijs gemaakt worden, om antwoord te bieden op de steeds complexere mondiale relaties. *Mensenrechten* moeten de grondslag gaan vormen voor wereldburgerschapsonderwijs. Organisatorisch moet het leerproces beginnen met een voor de individuele leerling helder geformuleerde leertaak. Er moet lestijd voor vrijgemaakt worden, eventueel in de vorm van een vak en leerlingen moeten bewust gemaakt worden dat ze deze taak hebben, welke docent daar verantwoordelijk voor is en wat de inhoud van de taak is. Er is nu een ongelijkheid in mogelijkheden die scholen aanbieden en de hoeveelheid leerlingen die aan dergelijke mogelijkheden kunnen meedoen is beperkt. Ook ontbreekt het scholen aan financiële middelen om

burgerschapsactiviteiten te begeleiden en te beoordelen en er is meestal geen coördinator die bijhoudt of de individuele leerdoelen behaald zijn. Hoe een curriculum vormgegeven kan worden is te vinden in bijlage 4, waarbij mijn doel niet is dat dit per definitie is hoe scholen en de overheid het zouden moeten uitvoeren, maar dat wel als een handvat kan dienen hoe het curriculum mogelijk uit te voeren is.

Betreffende de rol van religie in het onderwijs is het belangrijk een gedeelde religieus-neutrale taal aan te leren, middels een autonome ethiek, want ook al onderschrijft een religie bijvoorbeeld de UVRM, nog steeds is de scheiding tussen kerk en staat noodzakelijk, aangezien gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid ook de vrijheid impliceert om van godsdienst verschoond te blijven. Dit veronderstelt de neutraliteit van de staat ten opzichte van religie, de staat moet haar burgers aanspreken op hun status als staatsburger, niet op hun lidmaatschap van een religieuze of etnische groepering.

In hoeverre betekent dit dat in scholen aandacht moet worden gegeven aan godsdienst? Aan de hand van de argumenten van de filosoof Dennett hebben we hier een antwoord gegeven. (H5) Je mag in een democratische rechtsstaat namelijk verwachten dat een burger kennis van de wereld heeft, zodat hij met die wereld kan omgaan en die kan begrijpen. We moeten daarom kennis opdoen van alle wereldreligies, onder de voorwaarden dat de kennis van alle wereldreligies aan alle leerlingen zonder uitzondering wordt overgedragen en dat alleen de feiten over de geschiedenis, geloofsinhoud, symbolen, verboden en geboden of voorschriften geleerd worden, zonder dat daar een waardeoordeel aan verbonden wordt. De docent heeft hiermee de plicht zich te beperken tot de feiten en niet zijn voor- of afkeur van een geloof te laten blijken.

Democratie draait om geïnformeerd burgerschap en geïnformeerde toestemming is daarmee het ijkpunt van een democratie. Daarin ligt voor ouders die een religie belijden dus ook een verantwoordelijkheid jegens hun kind. Je hebt de plicht kinderen goed op te voeden, waarmee je kinderen wel met dat geloof mag opvoeden, maar ook de verantwoordelijkheid hebt om ze te informeren over andere geloofsovertuigingen in de wereld. Betreffende het onderwijs impliceert het geïnformeerd burgerschap ook dat leerlingen moeten leren een kritisch onderscheid te maken tussen feiten en dogma's.

Het belang van goede informatie kan hier niet genoeg benadrukt worden, omdat alleen dan recht kan worden gedaan aan het principe van vrijheid van geloof en vrijheid van meningsuiting, alsmede dat iedereen gelijkwaardig is in de keuze voor bepaalde waarden. Hoewel het geen garantie biedt voor goed gedrag, leidt onwetendheid vrijwel zeker tot slecht gedrag. Culturele en religieuze stereotypering kunnen dus alleen maar vermeden worden als de leerling de juiste informatie overgedragen krijgt. Goed geïnformeerd burgerschap betekent ook dat kennis van de grondwet en de daaruit voortvloeiende kernwaarden van vrijheid, gelijkheid en solidariteit een door scholen uit te voeren noodzakelijkheid zijn. Ook religieonderwijs moet onderdeel van het burgerschapsonderwijs worden. Daarom is onafhankelijk onderwijs noodzakelijk en mag de focus nooit komen te liggen op één specifieke religie. Een aantal voorwaarden voor dit religieonderwijs zijn te vinden in het interview met Dennett.

Volgens de filosoof Daniel Dennett dient het onderwijs juist kennis over te dragen over alle wereldreligies en deze kennis moet ook voor alle leerlingen beschikbaar zijn.

Vanuit het oogpunt dat Dennett 'maximale tolerantie van religieuze vrijheid' noemt, dienen alleen de feiten over geschiedenis, teksten, symbolen, verboden en geboden van een religie aangeboden te worden, zonder dat daaraan enig waardeoordeel verbonden wordt.

Wat de didactiek van het onderwijs betreft, moeten leerkrachten *proberen* om neutraal te zijn, vanuit het oogpunt dat Dennett 'maximale tolerantie van religieuze vrijheid' noemt. Elke religie zou wel de mogelijkheid moeten hebben de materialen te redigeren, maar alleen onder strikte 'wetenschappelijke' regels: ze mogen geen bewezen feiten over de geschiedenis van een religie weglaten of materiaal toevoegen dat ze niet kunnen ondersteunen met bewijs.

Elke religie zou zijn eigen deel van het curriculum moeten opstellen, maar met dien verstande dat dit deel gecontroleerd dient te worden door de andere religies op feitelijke nauwkeurigheid. Er mogen geen claims gemaakt worden dat één religie de ware religie zou zijn, maar elke individuele religie mag wel toegeven dat zij *claimt* de enige ware religie te zijn.

Leerlingen moeten onderwezen worden in het onderscheid tussen feiten en metaforen, maar dit is een moeilijk punt. De meeste religies stellen niet dat hun doctrines letterlijk gebeurd zijn, uitzonderingen daargelaten. Om het onderscheid duidelijk te maken, kunnen goed niet-religieuze tegenhangers weergegeven worden (een voorbeeld hiervan is te vinden in het interview met Dennett (H5)).

Als laatste dient de docent te voorkomen dat er conflicten ontstaan tussen leerlingen onderling over de interpretatie van dogma's. De leerlingen moet duidelijk gemaakt worden dat ze niet verplicht zijn om hun geloofsopvattingen te verdedigen, te bestrijden of zelfs maar te verklaren. Jongeren zijn immers nog maar 'beginners' in hun religie en mogen niet verantwoordelijk gehouden worden voor fouten of omissies in hun religieuze opvoedingen.

Bovenal moeten de religieuze claims hier kritisch vergeleken worden met (natuur-) wetenschappelijke inzichten, die leerlingen dagelijks leren tijdens de lessen in bijvoorbeeld biologie, scheikunde, natuurkunde en aardrijkskunde. De kritische houding is een vereiste van goed burgerschap en daarmee van de democratische rechtsstaat. Kennis van wereldreligies, onder de in hoofdstuk 5 genoemde voorwaarden, moet dan ook worden opgenomen in het wetsvoorstel als verplicht leerdoel. Daarmee moet het dus ook worden opgenomen in het curriculum.

Uit de bovenstaande argumentatie volgt dat de verhouding tussen wereldburgerschapsvorming en onderwijs primair neerkomt op het gegeven dat: *als onderwijs jonge mensen tot burgers zou moeten vormen, dan heeft onderwijs in de huidige geglobaliseerde wereld ook de taak jonge mensen tot wereldburgers te vormen.*

Voor de vorming van de jonge burger is het nodig om de plaats in de eigen gemeenschap te verwerven, maar wereldburgerschap vraagt wel om een symbiotische verhouding tussen de lokale gemeenschap en

de wereldgemeenschap, met een kritische houding naar binnen toe en een open houding naar de rest van de wereld toe.

Aanbevelingen voor verder onderzoek:

Academische taak:

Het is belangrijk dat kosmopolitische theorieën uitdrukking geven aan de behoeftes van en reflecteren op de condities van uitgesloten populaties, zoals de Afghaanse bevolking. Een onderbelichte taak van de academici is dat, mijns inziens, men de stemmen van diegenen die slachtoffer zijn geworden van onderdrukking en de negatieve kanten van globalisering zou moeten versterken. Daarvoor is het van belang dat Westerse academici onderzoeken waarom regeringen in eigen land democratie en de scheiding van kerk en staat opgenomen hebben in hun grondwet, handhaven en als grote verworvenheid beschouwen, terwijl zij buiten de grenzen van de Westerse wereld autocratische, corrupte en theocratische staten, zoals Saudi-Arabië en Pakistan, blijven steunen.

Afghaanse academici:

Het is een taak voor Afghaanse academici om de conditie van de Afghaanse staat zelf als een zelfstandige institutie, los van de personen die tijdelijke passanten zijn, te onderzoeken. Dit perspectief is helaas zelden het onderwerp van het politieke discours geweest, zowel vroeger als in recente commentaren. Discussies richten zich veelal op de afkomst en integriteit van de regeringsfunctionarissen. Relevant is hier vooral de vraag waarom de Afghaanse 'staat' en de politieke cultuur aldaar zelfs in de 21^e eeuw niet in staat is gebleken om misdaden als die tegen Farkhunda te voorkomen, terwijl wat haar is overkomen in een land als Nederland zeer uitzonderlijk zou zijn. Voor Afghaanse academici is er de taak om de structuur van de staat en de juridische basis, die de verhouding tussen personen en de staat en de positie van religie in de samenleving in de afgelopen halve eeuw, te onderzoeken. Relevant is hier ook de vraag hoe religie als primair cultureel fenomeen plotseling als politieke ideologie heeft kunnen optreden? Een halve eeuw geleden, de tijd van Zahir Shah en president Daoud Khan, had de sharia geen dominante rol hoewel Afghanistan wel een primair islamitisch land was. De loyaliteit aan het staatshoofd was belangrijker dan de loyaliteit aan de religieuze autoriteiten. Toen was het onmogelijk voor een Imam of een religieus-geïnspireerd politieke leider om de politieke Islam te importeren en prediken. De islamitische politieke partijen kregen destijds ook geen steun van fundamentalistische islamitische staten. Voor wat het onderwijs betreft, acht ik het noodzakelijk dat in Afghanistan het volgen van middelbaar onderwijs bij wet verplicht gesteld wordt, waarbij de inhoud van dit onderwijs neutraal zou moeten zijn ten opzichte van religie. Om dit alles ook financieel mogelijk te maken is het van belang dat er een evenwicht komt tussen de uitgaven voor defensie en onderwijs.

Onderwijs en wereldburgerschap:

Uit mijn onderzoek zijn ook lessen te trekken voor het onderwijs in Nederland: wereldburgerschap verdient daadwerkelijk prioriteit te krijgen en zal een aanvulling moeten vormen op de eenzijdige traditionele visie op nationaal burgerschap. Hiervoor is het van belang dat mensenrechten en kinderrechten als grondslag voor wereldburgerschapsonderwijs centraal gesteld worden, vanaf groep 1 tot het einde van het middelbaar onderwijs. Er zal onderzocht moeten worden hoe mensenrechten en kinderrechten in de praktijk van het onderwijs een rol kunnen gaan spelen. Het lijkt me dat behalve de leerlingen te onderwijzen in deze rechten, het ook van belang is om er op een praktische wijze mee te kunnen oefenen.

Non-interventie:

Op basis van de mogelijksvoorwaarde van non-interventie is het belangrijk dat er gedegen onderzoek komt naar de redenen waarom Europese staten intern wel een non-interventie principe hanteren en de soevereiniteit van elkaar respecteren, maar dit niet doen betreffende niet-westerse staten zoals Afghanistan en ze deze als zaak behandelen en niet als soevereine gemeenschap van mensen. Het is belangrijk de oorzaken hiervan in kaart te brengen en oplossingen hiervoor te vinden. Zo is het veelzeggend dat in ons Westers begrip van de natiestaat de scheiding tussen kerk en staat heilig is, terwijl bij de Afgaanse grondwet, die onder toezicht van de Westerse mogendheden opgesteld is, gekozen is voor een islamitische staat, die deze scheiding duidelijk niet erkent.

Taak voor de Politiek:

Ondanks protesten van burgers in Europese landen bestaat er toch de politieke neiging om deel te nemen aan militaire missies. Keer op keer blijken deze missies onrechtvaardig en illegitiem te zijn en worden er fouten gemaakt. Dit hebben we duidelijk ondervonden met de Irak-oorlog (het zogenaamde bezit van chemische wapens), maar ook de interventies in Afghanistan (de Kunduz-missie) en Syrië hebben grote negatieve gevolgen gehad. Dat we onze ogen sluiten, wordt pijnlijk zichtbaar in de steun aan de Syrische rebellen door de Nederlandse regering. Dergelijke oorlogen hebben de hele regio gedestabiliseerd en ook de mensenrechten niet gediend. De arrogantie om democratie op te willen leggen heeft dus erg slecht uitgepakt. Zo is het veelzeggend dat pas na de Russische en Amerikaanse interventie in Afghanistan er terrorisme ontstond in Afghanistan. Nog veelzeggender is dat er pas vluchtelingen uit Afghanistan naar Europa kwamen na deze interventies; vóór deze interventies was er nog geen sprake van vluchtelingen. Als je spreekt over de huidige vluchtelingenproblematiek liggen de oorzaken veelal in het gegeven dat er interventies hebben plaatsgevonden. Het is van belang dat de politieke machten zich gaan houden aan het principe van non-interventie.

Welke hulp wel?

De westerse mogendheden besteden veel geld aan de militaire missies in landen als Afghanistan, alleen de missie Uruzgan kostte Nederland al bijna twee miljard euro. Als dit geld aan onderwijs en de fundering van de, in dit geval Afghaanse, rechtsstaat zou worden besteed, zou er veel meer bereikt kunnen worden. In plaats van dat alleen militairen in Westerse landen opgeleid worden, moeten ook burgers opgeleid worden.

Als bijvoorbeeld Afghaanse vrouwen tot jurist opgeleid worden, als Westerse scholen één Afghaanse leraar en één Afghaanse leerling opnemen en ze hier opleiden met het doel ze kennis te laten nemen van democratisch burgerschap, kritische houding, organisatie van onderwijs, als elk land in Europa dit zou doen, dan zou er een groter cultureel kapitaal gegeven worden aan zo'n land. Hierdoor zou er veel meer bereikt kunnen worden, waarbij de rechtsstaat in een land als Afghanistan beter verdedigd en georganiseerd zou kunnen worden, waarmee mensenrechten gewaarborgd kunnen worden en de algehele situatie zou kunnen verbeteren.

Betreffende de positie van de vrouw in Afghanistan, ligt er een groot probleem in de economische afhankelijk van de Afghaanse vrouw aan de man en in de onmacht zich te verenigen op grond van het vrouw-zijn. Hoewel er een paar vrouwen zijn die zich in de politiek begeven, hebben deze toch vooral een symbolische rol, aangezien de politiek bepaald wordt op basis van etnische-religieuze en ideologische grondslagen die voornamelijk door mannen bepaald worden. Het is van belang dat vrouwen zich inzetten voor, in de eerste plaats, gemeenschappelijke basale rechten van de vrouw. Hier ligt ook een taak voor de politiek om zowel economisch als sociaal de positie van de vrouw te versterken. De achtergestelde positie van de vrouw is een van de belangrijkste belemmeringen voor het vormen van Afghaanse burgerlijke samenleving.

Afsluitend is het belangrijk, met betrekking tot de conditie van wereldburgerschap, om lessen te trekken uit de situatie van Afghanistan. Omdat Afghanistan een prominent onderdeel blijft van de hedendaagse discussies over vraagstukken van oorlog en vrede en de rol die mondiale mogendheden hierin spelen, zal het toekomstige beleid van de V.S. en de E.U. gebaat kunnen zijn bij de resultaten van dit onderzoek. Deze kritisch-filosofische analyse zou een aanleiding kunnen vormen voor nader onderzoek op het gebied van filosofie, sociologie, politicologie, rechten en internationale betrekkingen.